

Підручник з інвентаризації кладовищ і надгробків

Досвід та практичні поради польських інституцій

Анна Сильвіа Чиж
Бартоломей Ґутовскі

Підручник з інвентаризації кладовищ і надгробків

Досвід та практичні поради польських інституцій

Підручник з інвентаризації кладовищ і надгробків

Досвід та практичні поради польських інституцій

Анна Сильвіа Чиж
Бартоломей Ґутовські

варшава 2022

Передмова від видавця

Розроблений Інститутом «ПОЛОНІКА» «Підручник з інвентаризації кладовищ і надгробків. Досвід та практичні поради польських інституцій» призначений насамперед для людей і груп, які виконують цей вид робіт на замовлення польських культурних і наукових установ. У підручнику представлені чинні правила, норми та передові практики, пов'язані з документуванням історичних кладовищ та місць поховань. Він є результатом кількох десятиліть діяльності не лише його авторів – Анни Сильвії Чиж та Бартоломея Ґутовського, а і їхніх попередників, які розробляли та впроваджували стандарти документування меморіальної спадщини.

У зв'язку з великою кількістю польських могил і кладовищ, що знаходяться за межами Польщі, неможливо забезпечити їм усім професійний консерваційний догляд, а тому значну увагу слід приділяти документуванню цих повільно зникаючих слідів пам'яті. На жаль, саме результати інвентаризаційних робіт можуть стати єдиним слідом, що по собі залишили чимало некрополів, а отже, людей і громад, які з плином часом відійшли у вічність.

Кладовища та могили часто є свідченням спільної історії держав, народів та локальних громад. Ця спільна спадщина потребує спільних дій. Передаючи до Ваших рук виданий українською мовою підручник, сподіваємося, що він сприятиме розбудові взаєморозуміння та поваги до нашої спільної польсько-української історії. Надіємося, що ця книга сприятиме, підказуватиме та спонукатиме волонтерів як із Польщі, так і з України займатися документаційними роботами.

Книга складається з двох частин. У першій, з великою кількістю ілюстрацій, ми сконцентрувалися на представленні основних принципів опису надгробків, також намагаємося стандартизувати термінологію та описати найпоширеніші види матеріалів. Друга – це переважно опис добрих практик, тобто того, що дозволено, а що заборонено робити перебуваючи на території некрополів, а особливо історичних кладовищ. Це також короткий опис інших видів робіт, необхідних під час комплексного документування надгробків і кладовищ (наприклад, правила інвентаризації рослинності, поради

як правильно зробити заміри, плани та фотодокументацію). Всі ці елементи становлять базові знання для проведення інвентаризації кладовищ.

Сподіваємося, що підручник зацікавить Читачів і стане корисним інструментом під час інвентаризаційних та очисних робіт на історичних некрополях.

Зміст

	Передмова до українського видання	3
	Дорота Янішевська-Якубяк	
	Зберегти пам'ять	5
	Передмова	11
ЧАСТИНА 1	Опис і типологія надгробних пам'ятників	17
	1. Загальні правила опису	19
	2. Типи надгробків, різновиди їх завершень, цоколь та основа, декоративні елементи	25
	2.1. Хрест	26
	2.2. Обеліск / піраміда	32
	2.3. Колона	33
	2.4. Урна	33
	2.5. Фігура (статуя)	34
	2.6. Стела / кам'яна брила як тип надгробка	41
	2.7. Саркофаг / кам'яна труна	42
	2.8. Едикула	42
	2.9. Циппус	43
	2.10. Капличка	43
	2.11. Екседра	44
	2.12. Вівтарна надгробна плита	45
	2.13. Надгробна плита	45
	2.14. Цоколь, основа і бетонний пояс – окремий цоколь як тип надгробка	47
	2.15. Фільонки і таблички	48
	2.16. Огорожа	49
	3. Типи гробниць	52
	4. Усипальні та цвинтарні каплиці, мавзолеї, епітафії	55
	4.1. Епітафія	55
	5. Інші цвинтарні споруди	57
	6. Матеріали	59
	6.1. Натуральний камінь	61

6.1.1. Магматичні гірські породи	61
6.1.2. Осадкові гірські породи	65
6.1.3. Метаморфічні гірські породи (перетворені)	67
6.2. Штучний камінь	71
6.3. Сплави металів	74
6.3.1. Чавун	74
6.3.2. Коване залізо	75
6.3.3. Олово та цинк	76
6.3.4. Сплави міді: латунь, олов'яні та безолов'яні бронзи	77
6.3.5. Свинець	77

Таблиці рисунків	78
------------------	----

ЧАСТИНА 2	Практичні поради	123
-----------	------------------	-----

1. Що можна і чого не варто робити	125
2. Види робіт	129
3. Як шукати кладовища?	132
4. Виконання робіт	134
5. Типи інвентарних карток і спосіб їх заповнення	138
5.1. Інвентарна картка рухомих пам'яток	138
5.2. Інвентарна картка нерухомих пам'яток	144
5.3. Цвинтарна картка	145
6. Фотодокументація	148
7. План-схема кладовища	157
8. План та опис архітектурних об'єктів	176
9. Що робити з виконаною документацією?	184
10. Каталог полоніків	185

Бібліографія	189
--------------	-----

Додатки	
Волонтерство та зразки типових документів	195
Типологічний показчик	213

Передмова до українського видання

Цей підручник, зважаючи на його польську назву – «Podręcznik do inwentaryzacji polskich cmentarzy i nagrobków poza granicami kraju», насамперед розроблений для документування місць поховань поляків, що виконуються на замовлення польських установ, організацій та дипломатичних представництв. Запропоновані у ньому рішення базуються перш за все на термінах, методах і традиціях документування пам'яток, що використовуються у Польщі, але водночас враховують специфіку меморіального мистецтва далеко поза межами Центрально-Східної Європи.

Одразу слід зазначити, що нашою метою не було ані давати вказівки, як мають здійснюватися документальні роботи для потреб українських установ, ані, тим паче, нав'язувати польські стандарти як універсальний зразок. Нам буде надзвичайно приємно, якщо наш досвід, здобутий протягом багатьох років робіт на кладовищах Тернопільщини, виявиться корисним для українських колег. А в перспективі, можливо, також сприятиме реалізації спільних проєктів.

Сподіваємося, що зібраний нами матеріал допоможе Вам краще досягнути та збагнути нашу спільну спадщину. Неабияку роль у цьому відіграє мова. Книгу, яку Ви тримаєте в руках, можна трактувати як своєрідний словник та путівник, що дозволяє краще зрозуміти термінологію, а також наші підходи до культурної спадщини.

Переклад підручника на українську мову та узгодження відповідної термінології – це колосальна праця, яку виконав Юрій Ткачук. Однак у деяких випадках ми зіткнулися із багатозначністю та невідповідністю окремих визначень, які в українській та польській мовах мають відмінне смислове навантаження. Це здебільшого стосується термінів, які безпосередньо зустрічаються у цій публікації. Оскільки їх використання іноді носить регіональний характер або ж відмінності між ними зрозумілі лише вузькому колу фахівців, тому ми вирішили більш детально роз'яснити їх значення та використання.

Перше поняття – це «кладовище» / «цвинтар» (польською мовою – *cmentarz*). На сьогодні обидва слова вважаються синонімами. Однак в офіційній номенклатурі (напр., у назвах кладовищ – «Байкове кладовище»), як і в офіційних документах (напр., в нормативно-правових актах про поховання та похоронну справу), частіше використовується термін «кладовище». На нашу думку, саме це визначення є загальноновживаним. Цього ж принципу дотримується перекладач підручника, що, на наш погляд, слушно. Однак варто зазначити, що в мовній традиції ці терміни дещо відрізнялися. Зокрема, визначення «цвинтар» відносилось до прицерковних місць поховань, тоді як слово «кладовище» мало більш універсальний характер.

Другим визначенням, що завдало чимало труднощів, було слово «склеп». У вузькому фаховому контексті воно означає внутрішнє приміщення гробниці, в якому зберігаються труни (польською мовою – *komora grobowa* або *krypta*). У широкому значенні «склепом» називають усю, як зовнішню, так і внутрішню, поховальну споруду, а подекуди, у поточній мові, його використовують для опису об'ємних гробниць, що своєю формою нагадують каплиці. Саме тому, для чіткості ми вирішили використовувати це поняття у його вузькому значенні, як внутрішнє приміщення гробниці. Якщо ж йдеться про цілу споруду, то ми вживаємо терміни «гробниця» чи «гробівець» (польською мовою – *grobowiec*) та «каплиця» (польською мовою – *kaplica*). Також деякі проблеми виникли у нас з дефініцією слова «каплиця» (польською мовою – *kaplica*). Так для означення каплиці, що розташована на кладовищі, на нижньому ярусі якої зберігаються останки померлих, ми використовуємо термін «усипальниця» (польською мовою – *kaplica grobowa*). Це дозволяє нам відрізнити її від «цвинтарної каплиці» (польською мовою – *kaplica cmentarna*).

Звичайно, це не єдині мовні труднощі, з якими довелося зіткнутися як перекладачу, так і нам. Але власне для належного розуміння цілого підручника саме їх роз'яснення видалося нам особливо важливим.

Насамкінець хочемо згадати, що всі зразки документів (польською та українською мовами), що знаходяться в кінці книги, базуються на правових нормах, які діяли в Польщі станом на березень 2021 р. Їх сміливо можна використовувати при підготовці подібних документів в Україні, але варто пам'ятати, що їх зміст не був узгоджений відповідно до вимог українського законодавства.

Дорота Янішевська-Якубьяк

Зберегти пам'ять

Що таке кладовище? «Кладовище (лат. coemeterium; гр. koimētérion – «місце спочинку») – це зазвичай обгороджена територія, де у могилах хоронять тіла мертвих або зберігають їх кремовані останки» (Енциклопедія PWN). Автор цього короткого визначення не згадує про іншу, непрактичну, роль кладовищ. Кращу дефініцію пропонує Яцек Колбушевські, видатний польський філолог, фольклорист та дослідник історії колишніх східних територій Речі Посполитої, який називає некрополі «сповненим різних змістів текстом культури, що дозволяє краще зрозуміти поточні цивілізаційні процеси, нашарування епох та їх трансформацію в суспільній свідомості».

Кладовища є відображенням соціальних, моральних та релігійних відносин, що сформувалися в тій чи іншій громаді. Про це свідчать надгробні пам'ятники, а особливо розміщені на них епітафії та символи. Доречними будуть слова французького історика Філіппа Ар'єса: «Кладовище у своїй топографії віддзеркалює все суспільство, на кшталт карти, яка відтворює рельєф чи пейзаж. Зрештою, кладовище – це музей образотворчого мистецтва».

З раннього Середньовіччя у храмах ховали правителів, членів їх сімей, світських та духовних сановників, заможних та визначних міщан, фундаторів та меценатів, а решта небіжчиків – на церковному дворі чи спеціальній прицерковній території. З часом розширення церковних кладовищ стало неможливим, тому ексгумація останків стала необхідністю. Кістки складали в осуаріях, а якщо ті були переповнені, то переносили до могильників.

Наприкінці XVIII ст. почали виникати сумніви щодо доцільності поховань у церковних усипальницях та дворах, але багатовіковий звичай надалі був міцно закорінений в суспільній свідомості. Некрополі тісно пов'язані з релігією, частиною якої вони були, саме тому освячене кладовище вважалося святим місцем. Люди не хотіли, щоб їх ховали в землі, яка, здавалося, не була для цього призначена. Важливо, що раніше за містом лише зрідка хоронили жителів громади, наприклад, невірних, а також це стосувалось єврейських

кладовищ. Окрім того, на приміських кладовищах здійснювали поховання людей, позбавлених права на церковний похорон чи, побоюючись розповсюдження холери, створювали окремі цвинтарі для прокажених. Поховання за межами поселення спочатку вважалося формою соціального виключення.

Виникнення позаміських кладовищ збіглося в часі з падінням Речі Посполитої. Перші нормативні акти щодо кладовищ видано вже після поділів Польщі: прусський указ імператора Фрідріха II від 1773 р., указ царя Олександра I від 13 березня 1817 р. та державний указ імператора Йосипа II від 23 серпня 1784 р. Володарі наказували створювати некрополі якомога далі від людських поселень, на сухих територіях, яким не загрожувало підтоплення. Те, що кладовища почали облаштовувати за межами міст було зумовлене не тільки гігієнічними причинами, але й бажанням увіковічити місця поховань близьких, що через обмеженість місця на церковних цвинтарях та в склепах храмів зробити було все складніше. Тоді чимало міських кладовищ було ліквідовано, а останки померлих перенесено до нових позаміських некрополів, у колективні чи індивідуальні могили, якщо, звісно, родина мала на це кошти.

Нові некрополі давали можливість символічної зустрічі живих і мертвих, сприяли роздумам і особистій молитві, а задушні дні (День усіх померлих), що відзначають 2 листопада, як пише вже згадуваний Яцек Колбушевскі, «це велике сімейне свято національного рівня. Достатньо у цей час побувати на польському кладовищі, щоб зрозуміти, наскільки глибоке значення мають слова, що Батьківщина – це земля і могили».

Кожна територія кладовища, зокрема у великих містах, має окремо визначені престижні місця: алеї слави, спеціальні сектори для священнослужителів, військових чи жертв війни. Осібні місця відводяться, наприклад, для дітей або вбогих. Для нових кладовищ, що створювалися як проекти садово-паркової архітектури, важливим стало їх просторове планування: розташування храму, цвинтарної каплиці, колумбарію, алейок, вибір зелених насаджень символічного значення, зовнішній вигляд дзвіниці, огорожі чи воріт, на яких часто містився відповідний напис або ім'я засновника. Все це мало символізувати перехід від світу живих у світ мертвих. Розміри некрополів та мистецький рівень виконання надгробків можуть розповісти нам дуже багато не лише про достаток місцевої громади, популярні в ті часи способи вшанування пам'яті померлих чи локальні традиції, а й про методи обробки каменю, столярні та ливарні майстерні, чиї вироби встановлювалися на могилах. XIX ст. принесло великий розвиток меморіального мистецтва в Європі. Культ полеглих на полі бою, що був специфічною формою вираження патріотизму, знайшов також своє відображення у встановленні пам'ятників та облаштуванні місць поховань, які стали постійним свідченням про національні повстання та війни. Вони вшанували пам'ять як відомих постатей, так і тих, чиї останки спочивали у могилах із написами: NN, Невідомий солдат, Невідомий захисник. Військові цвинтарі та кладовища жертв геноциду стали

зворушливим свідченням про гекатомби великих битв XX ст. та діяння злочинних тоталітарних систем.

Зміни кордонів після Другої світової війни, а також пов'язані з цим міграції та переселення людей призвели до того, що багато цивільних та військових кладовищ були позбавлені постійного догляду. Некрополі на колишніх східних територіях багатонаціональної й багатокультурної Речі Посполитої залишилися поза межами Польщі. Польські кладовища та могили розкидані по всіх континентах, а їхня історія нерозривно пов'язана з періодами двох «Великих еміграцій» (у XIX ст. та після Ялтинської конференції), розпорощенням поляків у межах імперій, що здійснили поділи Польщі, міграційними процесами під час двох світових воєн, а також депортаціями польських громадян вглиб Радянського Союзу...

Як показав час, навіть найкрасивіші некрополі колишніх східних територій Речі Посполитої, що містили пам'ятки великої історичної та мистецької цінності, стали жертвами бездушної політики нової влади. Умовна межа між минулим і сучасністю почала розмиватися. Відсутність сталого догляду за кладовищами, байдуже або вороже ставлення місцевого населення щодо свідчень існування польського етносу зумовило те, що некрополі стали так званою «небажаною спадщиною», «відчуженими» чи просто забутими. Як справедливо відзначає Яцек Пурхля: «сьогодні окремою категорією, яка особливо характерна для Центральної та Східної Європи, де політичні кордони змінювалися набагато швидше, ніж культурні, є спадщина знедолених та спадщина без спадкоємців, «продукт» трагедії XX ст. Голокосту та етнічних чисток». Як приклад, він подає не східні території давньої Речі Посполитої, а німецьку спадщину Вроцлава, в якому після війни відбулася цілковита заміна місцевого населення.

До 1989 р., що започаткував процес політичних змін у Центральній та Східній Європі, можливості вивчення культурної спадщини Першої та Другої Речі Посполитої, яка опинилась за східним кордоном, були дуже обмеженими. Перед розпадом Радянського Союзу дістатися до місць, об'єктів, бібліотек та архівів поза межами сучасної Польщі було важко чи взагалі неможливо. Разом із політичними змінами настав період систематичних досліджень, пов'язаних із сучасною Україною, Литвою, Білоруссю та Латвією, що здійснюються у багатьох наукових центрах Польщі й до сьогодні. У 1991 р. розпочалися дослідження, результати яких й надалі публікуються в наступних томах та містять детальні описи пам'яток. Багатотомна праця «Матеріали з історії сакрального мистецтва на східних територіях колишньої Речі Посполитої» (за ред. Яна К. Островського, видавець: Міжнародний культурний центр у Кракові), що видається з 1993 р., містить наукові публікації польських вчених та студентів інститутів історії мистецтв, відновлюючи пам'ять про тисячі визначних місць, чимало серед яких вперше були введені у науковий обіг. Також зрідка у «Матеріалах...» можна зустріти описи об'єктів меморіальної

пластики, які були зафіксовані там, при умові, що вони знаходилися всередині храмів або на церковній території.

Водночас з'явилася нагода забезпечити кращий догляд за пам'ятками та історичними об'єктами, які знаходяться на території країн-спадкоємців Першої та Другої Речі Посполитої. Незабаром, розпочалася консервація та реставрація багатьох цінних пам'яток, зокрема меморіального мистецтва, що стало можливим завдяки фінансовій підтримці польської держави та заангажуванню національних державних установ, громадських організацій та церковних структур. Одним із найбільш відомих проєктів – консервація надгробків на Личаківському цвинтарі у Львові, що систематично проводиться з 2008 р. й фінансується Міністерством культури Польщі, а з 2018 р. – також Національним інститутом польської культурної спадщини за кордоном «ПОЛОНІКА». Серед іншого Інститут взяв на себе зобов'язання відновити найбільші цвинтарні каплиці цього некрополя, починаючи від каплиці Крижановських та мавзолею Барчевських.

Перші інвентаризаційні роботи на польських кладовищах та могилах за кордоном розпочалися на початку 90-х років. Це стало можливим завдяки Міністерству культури, яке виділяло кошти на інвентаризацію та консервацію кладовищ та пам'яток меморіальної пластики. Роботи охоплювали насамперед некрополі на давніх східних територіях Речі Посполитої. Ці заходи проводилися у співпраці з істориками та мистецтвознавцями, реставраторами пам'яток архітектури, університетами та за участі громадських організацій.

Одночасно реалізовувалися науково-дослідні проєкти, в результаті яких з'явилися численні публікації, створено бази даних та каталоги інвентарних карток, що містять описи, фотографії та інформацію про стан збереженості об'єктів, а також відбулася активізація локальних громад, особливо серед осіб, яких після війни переселили на територію сучасної Польщі. Виникли численні низові ініціативи, пов'язані зі збереженням пам'яті про людей, чії могили залишилися за межами країни, але у зв'язку із відсутністю належного догляду, руйнувалися або зникали назавжди. У результаті громадські організації та волонтери зібрали велику кількість інформації про польські могили та кладовища, забуті місця поховань та знайдені сліди спустошених та доволі часто осквернених могил, підготували списки похованих, впорядкували кладовища, здійснили їх інвентаризацію та відновлювальні роботи, які, на жаль, не завжди виконувалися професійно.

Протягом багатьох років у Нижній Сілезії проводиться масштабна акція «Врятуй від забуття могилу предка» („Mogilę pradziada ocal od zapomnienia”), учасниками якої є переважно молоді люди – учні та студенти. Оскільки організатори кампанії велике значення приділяють підготовці волонтерів, ці заходи з року в рік стають більш професійними. Власне, під керівництвом експертів молодь отримує інформацію про те, як правильно діяти під час прибирання давніх кладовищ, щоб не пошкодити історичні пам'ятки, розширює

свої знання щодо інвентаризації об'єктів меморіальної пластики, а також дізнається, які види робіт у галузі профілактики консервації можуть виконувати нефахівці. Слід підкреслити, що завдяки таким акціям чимало цвинтарів отримали опікунів, які постійно підтримують їх у належному стані. Така діяльність дедалі більше спонукає локальних мешканців та місцеву владу, які до цього часу були байдужими, до активної участі у догляді за забутими місцями поховань, розглядаючи їх як спільну культурну спадщину. У 2019 р. створено додаткову можливість фінансової підтримки таких ініціатив: Інститут «ПОЛОНІКА» розпочав спеціальну програму грантів «Волонтерство», завдяки якій можна отримати кошти на навчання та організацію волонтерських поїздок.

Наші знання про стан та кількість некрополів за кордоном, а також про художньо-історичну цінність надгробків постійно зростають. Однак варто відзначити, що кладовища та могили, які знаходяться на території давньої Речі Посполитої й позбавлені сталого догляду, продовжують зникати. Причини цього слід шукати як у самих людях, так і серед природних факторів, особливо плінність часу. На жаль, некрополі притягують увагу грабіжників, які крадуть з надгробків ковані деталі та металеві елементи, у пошуках цінних знахідок вони проникають у гробниці, тим самим оскверняючи людські останки. За ці роки з багатьох кладовищ зникли найцінніші плити та кам'яні елементи, які повторно використовують, наприклад, місцеві каменярі. Плундрування могил часто зумовлене ворожим ставленням до колишніх мешканців, а також є наслідком актів вандалізму. Коли цвинтарна огорожа зникає, а старі могили обростають дедалі більшими чагарниками, межі між *sacrum* і *profanum* стають розмитими. Вигляд закинутого кладовища справляє болюче враження.

Зрештою, випадки спустошення, грабунку та ліквідації забутих некрополів також трапляються у Польщі. Прикладом може бути доля багатьох занедбаних єврейських, німецьких, лемківських та бойківських кладовищ... На щастя, ідея збереження залишків цих некрополів знаходить щораз більше прибічників. Законодавство, яке в більшості країн дозволяє ліквідовувати місця поховань позбавлених сталої опіки чи за які не внесено оплати за використання, також не сприяє збереженню старих могил, які не мають історичного значення або ж незахищені державою чи комунальними службами.

Ми не в змозі захистити від знищення чи ліквідації усі могили та некрополі за межами країни, але завдяки документуванню нам вдасться зберегти пам'ять про колишніх мешканців цих територій, а також про поляків, яких переселили чи були змушені емігрувати. Важливо усвідомити, наскільки ключовою та невідкладною є систематична праця, яка охоплюватиме дослідження джерел, інвентаризацію, фотодокументацію та публікації. Польові роботи лежать в основі цієї діяльності, а тому їх результати можуть стати відправною точкою для подальших досліджень. Важливо, щоб візуальний огляд та опис

об'єктів меморіальної пластики проводиться однаково, з використанням рекомендацій, розроблених фахівцями. Стандартизація інвентарних карток сприятиме створенню баз даних, а в майбутньому й архівних сховищ документів, які будуть доступні для загального використання.

Метою виданого Інститутом «ПОЛОНІКА» посібника «Підручник з інвентаризації кладовищ і надгробків. Досвід та практичні поради польських інституцій» є розвивати базові навички людей, які у зв'язку зі своїми науковими зацікавленнями чи просто за покликом душі, або ж бажанням вивчити історію предків та Речі Посполитої, підтримують проекти та акції, спрямовані на захист давніх некрополів. Його авторами є професор Анна С. Чиж та доктор Бартломеї Ґутовські з Університету імені Кардинала Стефана Вишинського, мистецтвознавці, які протягом багато років займаються документуванням кладовищ на Сході. Вони спільно реалізовували міжнародний науковий проєкт під назвою «Цвинтар Расу у Вільнюсі. Інвентаризаційні, історичні та мовознавчі дослідження» („Cmentarz Na Rossie w Wilnie. Badania inwentaryzacyjne, historyczne i językoznawcze”), який завершився низкою публікацій та оприлюдненням великого он-лайн каталогу надгробків та списків похованих там осіб. Багато років вони подорожують зі студентами по Україні, документуючи польські кладовища та могили на Поділлі, а результати їхніх досліджень систематично публікуються та оприлюднюються в он-лайн каталогах в Інтернеті. Розроблений та представлений до рук Читача підручник містить багатий ілюстративний матеріал. Безперечно, опубліковані матеріали будуть корисними під час проведення інвентаризаційних робіт, спрямованих на охорону та збереження пам'яток минулого, якими є давні кладовища

Дорота Янішевська-Якуб'як
Директорка Інституту «ПОЛОНІКА»

Передмова

Історія догляду за польськими могилами, що розкидані по всьому світу, та документування місць поховань поляків за кордоном бере свій початок у XIX ст.¹ Однак, через політичну ситуацію та обмежені фінансово-організаційні можливості належну роботу в цій галузі розпочато лише після 1989 р., коли відбулися політичні зміни у Центрально-Східній Європі². Більшість робіт на східних територіях колишньої Речі Посполитої пов'язані з інвентаризацією та благоустроєм кладовищ. Їх здійснюють різні наукові установи, асоціації та громадські організації, а також приватні особи. Починаючи з 1998 р. документування матеріальних свідчень польської культури за кордоном стало предметом зацікавлення науковців, випускників та студентів Інституту історії мистецтв Університету кардинала Стефана Вишинського у Варшаві (далі – УкСВ)³. Їх праця великою мірою була зосереджена на інвентаризації некрополів Поділля, Тернопільщини та кладовища Расу у Вільнюсі⁴. Власне, бажання поділитися першим досвідом інвентаризації історичних кладовищ, відсутність підручників з її проведення і, перш за все, необхідність чіткої

1 Однією з перших праць, пов'язаних з документуванням кладовищ, що знаходяться за межами Польщі, була публікація Еустахія Марильського «Пам'ятники і могили поляків на закордонних кладовищах» (Варшава 1860). Наступною видано у 1864 р. книгу Анатона Гіллера про польські могили в Іркутську. У 1884 р. у Парижі створено Комісію в справах польських могил, яка, головним чином, зосередила свою увагу на догляді за могилами учасників листопадового повстання 1830-1831 років. Це завдання й надалі продовжує виконувати «Товариство по догляді за польськими пам'ятками та історичними могилами у Франції». Див. Gutowski.

2 Betlej 2012.

3 Спочатку ці роботи проводилися у співпраці з Асоціацією «Польських громад» та Міністерством культури та національної спадщини РП, а тепер також завдяки підтримці Інституту «ПОЛОНІКА».

4 Czyż, Gutowski 2008b; Czyż, Gutowski 2009; Czyż, Gutowski 2013; Czyż, Gutowski 2019.

типологізації та стандартизації описів надгробків та гробниць стали причиною видання у 2008 р. невеликого посібника «Некрополі Кресів. План дій для інвентаризаторів історичних кладовищ колишніх східних Кресів»⁵.

Чималий досвід здобутий під час роботи на різних кладовищах, зрештою не тільки в Литві чи Україні⁶, а також подальша потреба у стандартизації результатів діяльності, що здійснюють різні організації, надихнули нас на друге видання посібника з інвентаризації історичних кладовищ. У ньому ми поставили собі за мету представити ширшу аргументацію, кращу підбірку фотографій, а також розширити вже існуючу типологію новими, раніше непоміченими надгробними формами. Цей посібник, використовуючи специфічну для меморіального мистецтва термінологію, представить схеми, які знадобляться під час опису надгробків і гробниць як провінційного характеру, так і розташованих у великих культурних центрах, із зазначенням, наскільки це можливо, типових та нетипових форм перш за все для східних регіонів колишньої Речі Посполитої. Посібник також буде корисний під час робіт в інших частинах світу.

Створення уніфікованої схеми опису об'єктів меморіальної пластики – завдання не з легких, адже інвентаризація проводиться різними науково-дослідними центрами або приватними особами, які працюють самостійно або ж у співпраці з відповідними асоціаціями чи організаціями⁷. Відмінності в описах та підходах до інвентаризації зумовлені головним чином тим, що вони не завжди мають системний характер і не завжди здійснюються мистецтвознавцями. Тому перед нами постало непросте завдання – на основі вже проведених досліджень створити цілісну систему, яка б дозволила описати конкретні форми меморіальної пластики.

⁵ Czyż, Gutowski 2008a.

⁶ Автори публікації спільно з Катажиною Хрудзімською-Угерою та Норбертом Півоварчиком виконали першу розвідку на польських кладовищах в Чикаго, Детройті та Мілуокі. Матеріали були зібрані в рамках документаційного проєкту під назвою «Polish Cathedrals», що реалізовувався під керівництвом проф. Яцка Ґолевського з Люблінського католицького університету імені Івана Павла II.

⁷ Skowronek 1986; Інскрипції на польських могилах у Парижі 1986–1994; Śladecki 1993; Brykowski, Czerniawska, Jaroszewicz 1996; Hauser 1998; Rudkowski 1999; Marcisz, Rudka 1999; Biernat, Górzyński 1999; Bajsarowicz, Morawiecki 1999–2004; Lewkowska, Lewkowski, Walczak 2000; Roguski 2000; Grodziska 2001; Drellicharz 2004; Grodziska 2004; Hauser 2006; Grodziska 2007; Lewkowska, Lewkowski, Walczak 2007; Lewkowska, Lewkowski, Walczak 2008; Dacka-Górzyńska, Górzyński, Ugniewski 2008; Pałasz-Rutkowska 2010; Skrzypczak, Skrzypczak 2010; Dacka-Górzyńska, Górzyński 2012; Chytry 2013; Skłodowski 2013; Kukia 2015; Zaworonko-Olejniczak, Szkopek, 2016; Patlewicz, Tomczyk 2017; Chudzio, Solarz 2020; Biernat, Górzyński 2021. Також можна згадати роботу, яку виконують окремі особи, зокрема Уршула Ольбромська, або організації такі як Фонд культурної спадщини (пол. Fundacja Dziedzictwa Kulturowego), Вірменський фонд (англ. Armenian Fundation), Товариство «Християнсько-демократичний союз поляків Вінниці» та багато інших.

Традиції розробки термінології, яка б дозволяла точно описувати пам'ятки меморіального мистецтва, в УКСВ (Університет кардинала Стефана Вишинського у Варшаві, раніше Академія католицького богослов'я) беруть свій початок з 1989 р., коли Збігнев Баня та Анджей К. Ольшевський видали посібник «Класифікація та типологія надгробків»⁸. Власне цей підручник використовували під час інвентаризації Повонзківського цвинтаря у Варшаві. Структура, запропонована цими науковцями, лягла в основу наших типологічних та термінологічних досліджень. Цінними виявилися також статті Анджея Басісти, Анджея Новаковського, Павла Пенцаковського, Яна Шуберта та Здзіслава Толлочно «Аналіз і систематика архітектури цвинтарних могил»⁹ та «Архітектура могил Раковицького кладовища у Кракові»¹⁰. У нагоді також стало друге видання «Словник термінів образотворчого мистецтва»¹¹ та інструкції щодо створення реєстру рухомих пам'яток, архітектури та кладовищ, які доступні на сайті НІС (Narodowy Instytut Dziedzictwa – «Національний інститут спадщини»)¹². Подібні дослідження єврейських кладовищ проводив любельський осередок¹³. Натомість Кароліна Гродзіська у 2011 році написала текст на тему документації кладовищ¹⁴. Також, ці питання висвітлювалися в різних закордонних виданнях.¹⁵

Необхідно зазначити, що згадані публікації не були першими опрацюваннями, в яких автори намагалися викласти специфічну проблематику інвентаризації кладовищ. У цьому відношенні доволі новаторськими були спроби Міністерства культури і мистецтва у 70-х і 80-х роках ХХ ст., зокрема намагання тогочасного керівництва Департаменту музеїв та охорони пам'яток створити підґрунтя по догляду за некрополями, що перш за все було пов'язано із реєстром, тобто створенням цвинтарних карток, а також із визначенням принципів консервації та стандартів адміністрування. Як наслідок, Міністерство культури і мистецтва, Асоціація «РАХ» та Об'єднані економічні громади видали важкодоступне у наш час тритомне поконференційне

⁸ Bania, Olszewski 1989.

⁹ Basista, Nowakowski, Pencakowski, Schubert, Tołłoczko 1986.

¹⁰ Basista, Nowakowski, Pencakowski, Schubert, Tołłoczko 1987. Типологізувати надгробки та каплиці пробували: Dominikowski 2014, s. 87–94 і Wiraszka 2018.

¹¹ Słownik 1997.

¹² Maczubski 1989; https://www.nid.pl/pl/Dla_specjalistow/Badania_i_dokumentacja/zabytki-nieruchome/instrukcje-wytyczne-zalecenia.

¹³ Klimowicz, Sygowski, Tarajko, Trzeciński 2018.

¹⁴ Grodziska 2011.

¹⁵ Вони дещо відрізняються своєю формою від цієї публікації, оскільки перш за все становлять спробу типологізації об'єктів та опису їх символіки (напр., Keister 2004 або Sinder 2017) чи питань, пов'язаних з пошуком генеалогічної інформації на кладовищах (DeBartolo Carmack 2002) або ж окремих елементів документації (Guffnet 2013).

видання¹⁶. Варто також відзначити, що у 1981 р. на II з'їзді обговорювалася необхідність «якнайшвидшої уніфікації лексики [...] з особливим акцентом на її точність і стислість»¹⁷. Цей принцип також ліг в основу нашого підручника.

Хоча вищезазначені публікації були для нас важливими, проте ключову роль відіграли здобутий досвід під час заповнення інвентарних карток кладовищ і надгробків на території колишнього Тернопільського воєводства (частину видано у формі каталогів¹⁸), а також створена у 2013 р. он-лайн база даних для інвентаризованих некрополів¹⁹. Наші знання та досвід, отримані протягом багатьох років документування, також були збагачені висновками, зробленими на основі друкованих каталогів закордонних кладовищ, які видавалися іншими авторами²⁰, а також верифікувалися із даними, що були отримані нами під час наукових експедицій на кладовища Західної Європи та Північної Америки.

Посібник складається з двох частин. Перша, теоретична частина, висвітлює принципи опису творів мистецтв, типи надгробків та гробниць, а також у контексті їх стилістичних змін та проблем із датуванням, декоративно-орнаментальні мотиви, характерні для меморіального мистецтва, та матеріали, з яких виготовлені пам'ятники. Окрім цього, представлені елементи історичних кладовищ, які слід враховувати під час виготовлення документації. У другій частині підручника представлено добрі практики, що містять практичні поради щодо підготовки робіт та правила проведення інвентаризації на кладовищах. Вони являють собою певну ідеальну модель, яку, звісно, слід модифікувати в залежності від конкретної ситуації, у тому числі фінансової. У цій частині читач знайде огляд інвентарних карток та способи їх заповнення, а також зможе ознайомитися із вже заповненими зразками.

Ці дві частини підручника містять фотографії різноманітних об'єктів²¹, а також рисунки Матеуша Гризло, головне завдання яких полягає у створенні

¹⁶ Сесії мали характер з'їздів реставраторів, що проходили в Халінуві: 15–17 квітня 1980 р., 16–17 листопада 1981 р., 7–9 квітня 1983 р., 2–5 травня 1984 р. та 16–19 травня 1985 р. Матеріали опрацювали Ельжбета Банюкевіч з Міністерства культури і мистецтва, а згодом – Управління з охорони та збереження палацово-садових комплексів, а також Ханна Спихайова та Тадеуш Сват з Асоціації «РАХ». Див. також Śladecki 2000, s. 703–705, де міститься інформація про розроблену автором методологію здійснення інвентаризації. На жаль, вона залишилася поза науковим обігом.

¹⁷ З'їзд I–III, s. 8 (II).

¹⁸ Czyż, Gutowski, Janowczyk 2004; Czyż, Gutowski, Skrodzka, Vyšata, Zdzieborska 2007; Czyż, Gutowski, 2009; Czyż, Gutowski 2016; Czyż, Gutowski 2017.

¹⁹ <http://cmentarznarossie.uksw.edu.pl>; <http://cmentarzetarnopolskie.uksw.edu.pl>.

²⁰ Наразі видано з десяток томів каталогів польських надгробків, у таких країнах як: Білорусь, Франція, Грузія, Японія, Литва, Україна, Великобританія..

²¹ Фотографії, якщо не вказано інакше, походять з архіву Авторів, що реалізовували проекти спільно з Інститутом історії мистецтв УкСВ.

об'єктивного зразка даного типу пам'ятника чи декоративного мотиву. Ілюстрації супроводжують відповідні інвентарні описи з урахуванням різних випадків, готових до використання безпосередньо під час робіт. Типологічний покажчик дозволяє швидко відшукати необхідний тип чи різновид надгробків, які представлені у цьому підручнику. В тексті представлено орнаментальну та іконографічну тематику. Бібліографія містить перелік статей і книг, які стануть у нагоді під час проведення інвентаризацій.

* * *

Як зазначалося вище, цей посібник становить значно ширшу та доповнену версією підручника, виданого у 2008 році. Робочою версією цього опрацювання користувалися студенти, які роками вірно супроводжують нас під час низки експедицій по Україні та Литві. Для нас їх присутність і участь є надзвичайно важливими, адже становлять цінне доповнення до наукових дискусій, які відбуваються в стінах університету.

Хочемо висловити глибоку вдячність проф. Янушу Смазі з Академії образотворчих мистецтв у Варшаві за те, що поділився з нами своїм досвідом та знаннями, а також за його доброзичливість. Частково цю частину посібника доповнив доктор Міхал Вардзинський з Варшавського університету. Також за надану допомогу хочемо подякувати Анджею Ягельському з Геологічного музею (Польський геологічний інститут). Тему інвентаризації рослинних угруповань (фітоценозу) кладовищ консультувала, а почасти і опрацьовувала кандидатка наук Анна Длужжіма з Головної школи сільського господарства у Варшаві. Окремо хочемо подякувати докторці Дороті Завеській та кандидатці наук Аліції Садовській із Факультету геодезії та картографії Варшавської політехніки за цінні поради до розділу, що присвячений створенню плану-схеми кладовища, а також професору Даріушу Готлібу за коментар щодо відмінностей між планом та картою. Норберт Півоварчик поділився з нами своїм досвідом здійснення фотодокументації. Він також є автором навчальних фотографій (іл. 36, 59, 70–75). Натомість приклади фотодокументації представленої у цьому підручнику підготував Пьотр Ямські з Інституту мистецтва Польської академії наук (іл. 69, він спільно з командою також зробили кілька інших опублікованих фото), якому ми щиро дякуємо за багаторічну співпрацю. Також висловлюємо свою подяку кандидату наук Каролу Гуттмеєру з Інституту «ПОЛОНІКА» за те, що погодився прочитати наш посібник та, ділячись власним досвідом інвентаризації, надав свої зауваження до його змісту.

Однак найбільше ми хотіли б подякувати директорці Дороті Янішевській-Якубяк та працівникам Інституту «ПОЛОНІКА» за турботу та підтримку, яку вони надають у нашій інвентаризаційній діяльності.